

Jiří Holý

Negativní stereotypy Židů v české próze na přelomu 19. a 20. století*

The negative stereotypes of Jews in Czech prose at the turn of the 19th and 20th centuries

■ **Abstract:** This article deals with the stereotypes of Jews in Czech novels. Little attention has previously been paid to the images of Jews in Czech literature. One of the reasons was the marginalization of Jewish topics during the communist regime. On the other hand, the study of anti-Jewish stereotypes in literature was not frequent in other countries either. The situation began to change some decades ago, within the context of discussions on post-colonialism and gender-studies. This brought about a new reading and interpretation of some authors and works of the literary canon. The economic and civil status of Jews in the Czech lands changed as a result of reforms during the 19th century. Jews achieved equality with other ethnic groups. At the end of the 19th century, most of them accepted Czechness. But at the same time, Czech political nationalism was radicalized. The Czech politicians combated German nationalism with anti-Semitic rhetoric with economic competition in the background. Anti-Semitism peaked around the time of the trial of Leopold Hilsner who was accused of a ritual murder, and later in the anti-Jewish attacks at the end of the First World War.

This examination of Jewish stereotypes in literary works is not meant to discuss these concrete historical events. They have been documented in specific literary techniques such as narrative strategies, representations of characters, configurations of style and metaphors (for example, comparing the figures of Jews with animals). Here the novels of Czech authors Václav Kosmák (1843–1898), Antal Stašek (1843–1931), Alois and Vilém Mrštík (1861–1925; 1863–1912), Josef Holeček (1853–1929), Jindřich Šimon Baar (1869–1925), and Božena Benešová (1873–1936) will be the focus. Resistance against the Jews can be labelled as religious (Jew versus Catholic; V. Kosmák, J. Š. Baar), nationalist (Jew versus Czech; V. Kosmák, J. Holeček), anti-capitalist (Jew versus working man; A. and V. Mrštík, A. Stašek), moralistic (Jew versus moral man; all authors, mainly B. Benešová). Some stereotypes of Jews include their physiognomy (big nose, lips turned down, ugliness), language (mutilation of Czech, preference for German and Yiddish), deceit and depravity (immoral enrichment at the expense of other), lust and sexual depravity (on the one hand, a Jew as a seducer of young girls, on the other hand, spoiled young Jewish girls). The image of the Jewish conspiracy to rule the world (A. Stašek) rarely appears. It is usually reserved for more inferior literature. All of these stereotypes are partly related to the older anti-Judaism, which begot the racial anti-Semitism of the 20th century.

■ **Keywords:** stereotypes of Jews; Czech novels at the turn of 19th and 20th centuries; anti-Semitism

■ **Prof. PhDr. Jiří Holý** je profesorem české literatury na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, ředitelem Centra pro studium holokaustu a židovské literatury při Ústavu české literatury a literární vědy FF UK a spoluzakladatelem Pražského centra židovských studií na FF UK (jiri.holy@ff.cuni.cz).

Cílem této studie je dotknout se málo zpracovaného tématu ohlášeného v názvu. Po monografiích Oskara Donatha, vydaných téměř před sto lety,¹ se obrazy Židů v nové

* Tento článek vznikl v rámci grantu GAČR „Reprezentace Židů a židovství v české literatuře 20. století“, 13-036275.

¹ Oskar DONATH, *Židé a židovství v české literatuře 19. století*. Od K. H. Máchy do Jar. Vrchlického, Brno 1923; TÝŽ, *Židé a židovství v české literatuře 19. a 20. století*. Od Jaroslava Vrchlického do doby přítomné, Brno 1930.

české literatuře soustavně zabýval Alexej Mikulášek.² Donath shromáždil mnoho cenného materiálu, zůstával však u tematických popisů a stručného hodnocení. Mikulášková metodicky ambicióznější práce byla přijata jako problematická, neboť „antisemitismus“ vyhrazuje spisovatelům konzervativním a katolickým (Medek, Deml), k nimž přiřazuje Alexeje Pludka, zatímco pro „humanistické“ autory (Palacký, Neruda, Mrštík, Herben, Bezruč) reklamuje vůči Židům kritický, ale na faktech založený „asemitismus“. Kromě skutečnosti, že asemitismus je ve vědeckém názvosloví pojmově obsazen (označuje radikální katolickou verzi odporu vůči Židům na konci 19. století zejména v Polsku),³ neobstojí tato argumentace ani věcně.⁴ Vedle uvedených monografií existují dílčí studie a komentáře,⁵ nedávno byl v Ústavu pro českou literaturu AV ČR uspořádán seminář na téma „Jan Neruda a Židé“.⁶

Přesto ve srovnání s obecnou historií, kde jsou k dispozici rozsáhlé fundované knižní studie sledující postavení Židů v české národní společnosti na konci předminulého a na začátku minulého století,⁷ zůstává tematizace židovství v téměř období v literatuře stále na okraji zájmu. Do jisté míry se na tom podepsala tabuizace židovských témat v době vlády komunistického režimu. Na druhé straně se však s marginalizací protiži-

² Alexej MIKULÁŠEK, *Antisemitismus v české literatuře 19. a 20. století. Teoretická a historická studie*, Praha 2000.

³ Wolfgang BENZ (ed.), *Handbuch des Antisemitismus III: Begriffe, Theorien, Ideologien*, München 2010, s. 32 a n.

⁴ Michal FRANKL, *Literární kritika nestačí*, Roš chodeš 63, 2001, srpen, s. 15; TÝŽ, „Emancipace od Židů“. *Český antisemitismus na konci 19. století*, Praha 2007, s. 23; Daniel SOUKUP, *Stereotypy, imagologie a literární hodnoty*, in: Stanislava Fedrová (ed.), *Otázky českého kánonu. Sborník příspěvků z III. kongresu světové literárněvědné bohemistiky*, Praha 2006, s. 622–630, zde s. 623 an.; Marek NEKULA, *Obraz Židů v Nerudových Povídkách malostranských a protizhidský diskurz*, in: Michal Frankl – Jindřich Toman (edd.), *Jan Neruda a Židé. Texty a kontexty*, Praha 2012, s. 57–84, zde s. 61.

⁵ Zejména Robert B. PYNSENT, *Obchod a smyslnost. České spisovatelky a židé okolo přelomu století*, in: Sborník prací Filosofické fakulty brněnské univerzity, řada D, 43, 1996, s. 23–39; Jindřich TOMAN, *Mumlání, špatná němčina a nedostatek citu. Židé v kontextu českého nacionalismu, 30. a 40. léta 19. století*, in: Zdeněk Hojda a kol. (edd.), „Slavme slavně slávu Slávovů slavných“. *Slovanství a česká kultura 19. století*, Praha 2006, s. 352–360; Robert B. PYNSENT, *Český ženský antisemitismus v první polovici dvacátého století*, in: Týž, *Dáblové, ženy a národ*, Praha 2008, s. 413–422; Jiří BRABEC, *Podoby českého antisemitismu před první světovou válkou; Antisemitská literatura v době nacistické okupace*, in: Týž, *Panství ideologie a moc literatury*, Praha 2009, s. 32–41; s. 167–198; Robert B. PYNSENT, *Czech Feminist Anti-Semitism: The Case of Božena Benešová*, in: Marcel Cornis-Pope – John Neubauer (edd.), *History of the Literary Cultures of East-Central Europe IV*, Amsterdam – Philadelphia 2010, s. 345–365; Václav PETRBOK, „Však my se sami dost dovedeme milovati“: *znovu o česko-židovsko-německé „revolučnosti“ v letech 1843–1847*, *Slovo a smysl* 16, 2011, s. 95–105; Jindřich TOMAN, „Příběh podané ruky“ (*Kapper a Havlíček*), *Židovská ročenka* 5772, 2011/2012, s. 69–85.

⁶ Příspěvky vyšly anglicky in *Judaica Bohemiae* 46, 2011, č. 2. Český: M. FRANKL – J. TOMAN (edd.), *Jan Neruda*.

⁷ Hillel J. KIEVAL, *The Making of Czech Jewry: National Conflict and Jewish Society in Bohemia*, New York 1988, česky *Formování českého židovstva. Národnostní konflikt a židovská společnost v Čechách 1870–1918*, Praha – Litomyšl 2011. Dále srov. Tomáš PĚKNÝ, *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, Praha 1993, rozšířené vydání 2001; Jiří KOVTUN, *Tajuplná vražda. Případ Leopolda Hilsnera*, Praha 1994; Hillel J. KIEVAL, *Languages of Community: The Jewish Experience in the Czech Lands*, Ewing 2000; Blanka SOUKUPOVÁ, *Česká společnost před sto lety. Identita, stereotyp, mýtus*, Praha 2000; Ruth KERSTENBERG-GLADSTEIN, *Neuere Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern II: Heraus aus der „Gasse“*. 1830–1890, Münster 2002; M. FRANKL, „Emancipace“; Kateřina ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách. 1918–1938*, Praha – Litomyšl 2005.

dovských stereotypů v dílech autorů klasického literárního kánonu setkáváme nejen v postkomunistických zemích. Tyto stereotypy dlouho zůstávaly na okraji zájmu. Až v posledních letech, nepochybně v souvislosti s diskusemi o postkolonialismu a genderové problematice (decentrování tradovaných metod a myšlenkových figur, *rereading*, *gegen-den-Strich-Lesen* atd.), se tradiční přístupy začínají prolomovat a ostřeji vystupuje pohled na negativní heterostereotypy v literatuře. Ty pochopitelně souvisejí s dobovými kulturními, sociálními a náboženskými praktikami, mají často historické kořeny i ekonomické pozadí. Zkoumání auto- i heterostereotypů bývá považováno za součást literární imagologie, jak ji vymezil Belgičan Hugo Dyserinck. Negativní stereotypy vnímá soudobá věda o kultuře i literární věda jako konstrukce, které jsou, na rozdíl od neutrálních *images* (představ), založeny na výrazně hodnotící reduktivní selekci aktuální i historické reality. Mívají apriorní (předsudečnou) a obecnou platnost pro všechny příslušníky určité skupiny, vyznačují se strnulostí a často působí emocionálně. Tak se například v polském povědomí udržoval obraz Žida jako protipolského špióna, a to dokonce ještě za nacistické okupace.⁸ V literatuře se stereotypy projevují především při modelování postav, které jsou zobrazovány schematizovaně, několika málo znaky, jež se negativně odlišují od běžných dobových konvencí.⁹ Protižidovské stereotypy se podle Klause Holze odlišují od jiných národních stereotypů tím, že Židé na rozdíl od ostatních cizinců neztělesňují jinou identitu, ale představují negaci identity.¹⁰ V tom smyslu je snad možné je srovnávat se stereotypy Afroameričanů v kultuře USA.¹¹

Pokusme se, s oporou v uvedené literatuře, stručně rekapitulovat historický půdorys problematiky. Reformy, postupně uskutečněné mezi lety 1781 a 1867, přinesly úplnou rovnoprávnost židovské menšiny v podunajské monarchii. Židům bylo přiznáno státní občanství, získali rovnost před zákonem, aktivní i pasivní volební právo, mohli se volně stěhovat, kupovat nemovitosti, provozovat veškeré živnosti. Už zrušení uzavřených ghatt a familiantského zákona (1848) přineslo migraci židovských obyvatel. Rozlišují se dvě migrační vlny, první směřující z ghatt do venkovských oblastí, a pozdější druhá (v šedesátých letech 19. století), kdy se Židé stěhovali do větších měst a průmyslových center. Hospodářský liberalismus a tržní systém vedl ke změnám jejich ekonomického postavení. Před rokem 1848 patřili Židé většinou k chudým vrstvám, na konci 19. století v mnohem větší míře zasahovali do hospodářského života a na venkově i ve městech často patřili do vyšší střední vrstvy.

Tyto demografické změny probíhaly obdobně v celé střední a západní Evropě. Specifikou českých zemí, podobně jako třeba Polska, však byla národnostní problematika.¹² Zákony z počátku 19. století nařizovaly Židům němčinu jako komunikační jazyk s úřady, ve školství apod. To vedlo k tomu, že se Židé v českých zemích většinou

⁸ Štěpán PELLAR, *Hrdí orli ve smrtelném obklíčení*, Praha 2009, s. 90.

⁹ Srov. např. Günther BLAICHER (ed.), *Erstartes Denken. Studien zu Klischee, Stereotyp und Vorurteil in englischsprachiger Literatur*, Tübingen 1987. Etnickými stereotypy Židů v moravském folkloru se zabývá Lucie UHLÍKOVÁ, *Obraz Žida v moravské lidové písni*, disertační práce Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 2003. Polským protižidovským stereotypům se věnuje ve zmíněné práci Štěpán Pellar (srov. předchozí poznámka).

¹⁰ Klaus HOLZ, *Nationaler Antisemitismus. Wissenssoziologie einer Weltanschauung*, Hamburg 2001.

¹¹ Patricia A. TURNER, *Ceramic Uncles & Celluloid Mammies: Black Images and their Influence on Culture*, New York 1994.

¹² Srov. Jiří KOŘALKA, *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*, Praha 1996, s. 19 an.

přikláněli k německé kultuře. Od konce šedesátých let se však emancipující se Židé, zvláště v Čechách (menší měrou na Moravě a v rakouském Slezsku), stále více hlásili k češtví. Zároveň s integrací se část židovské populace vzdalovala od tradičních náboženských rituálů. Tento proces se na konci 19. století dostal do konfliktu s vyhrocujícím se českým nacionalismem. Obecněji souvisí s krizí liberalismu v Evropě a přechodem od liberálního k etnickému pojetí národa. Podle typologie Miroslava Hrocha¹³ se české národní hnutí ocitlo v přechodu do třetí fáze. Vyznačuje ji koncept národní společnosti jako organického celku a snaha o oslovení širokých vrstev obyvatel. Dále intolerance vůči skutečným i domnělým odpůrcům, budování obrazu nepřítelů, útočná militaristická rétorika. V osmdesátých letech zahájili čeští nacionalisté kampaň proti německým a židovským kupcům a obchodníkům pod heslem „svůj k svému“. Neúspěchy při prosazování národních politických požadavků vedly mladočechy, tehdy nejsilnější českou politickou stranu, koncem devadesátých let k tomu, aby využívali antisemitismu jako součásti radikální protiněmecké a protivídeňské rétoriky. Skutečnost, že vídeňským starostou byl v období 1897 až 1910 populární antisemita Karl Lueger, radikálním národovcům nevaldila. Na podobné rétorice byla založena i taktika nově vzniklé křesťansko-sociální strany, jež se tím snažila vymezit se proti internacionální a údajně filosemitské sociální demokracii. Protižidovské argumenty používalo také klerikální hnutí v Čechách a zejména na Moravě. Židé byli obviňováni z šíření materialismu, liberalismu, socialismu, „židozednářství“ a „talmudické morálky“, které podřývaly tradiční mravy a autority. V té době se vynořila řada antisemitských pamfletů a protižidovských spisů inspirovaných francouzskými a německými vzory (Jaromír Hušek, Jan Klecanda, Rudolf Vrba, Karel Adámek), které žádaly vyloučení židovských studentů z veřejných škol, omezení působnosti židovských obchodníků, advokátů, lékařů apod. Antisemitismus jako politickou zbraň a součást české národní ideologie ukázaly protižidovské výtržnosti po pádu Badeniho vlády v prosinci 1897 a znovu s ještě větší měrou antisemitská kampaň v době kolem Hilsnerova procesu na konci století. Přes tyto výstřelky však český antisemitismus nedosáhl takové intenzity jako polská *endecja* nebo antisemitské hnutí ve Vídni, nemluvě o pogromech v Rusku a Rumunsku. Nicméně agresivní antisemitismus znamenal těžkou ránu pro českožidovské hnutí, jehož představitelé se odklonili od mladočechů částečně k Masarykovým realistům, částečně k sociálním demokratům; někteří z nich přijali nově se formující sionismus. Dalším mezníkem se stala světová válka. Jestliže drtivá většina Čechů válku od počátku vnímala jako nesmyslná jatka a válka se všemi negativními následky posilovala jejich odpor vůči monarchii, čeští Židé zaujímali zdrženlivější a vůči rakouské vládě i loajálnější postoje. Ke konci války a v prvních měsících samostatného Československa docházelo k protižidovským bouřím; Židé byli často vnímáni jako váleční spekulanti a „keřasové“ (pogrom v Holešově aj.). Zajímavý postřeh k antisemitským postojům dodává Hannah Arendtová. Podle ní byli Židé jedinou společenskou skupinou v Evropě, která vždy působila dojmem, že zastupuje stát; proto se proti nim bouřila každá společenská třída, jež se dostala do sporu se státem.¹⁴ Proto mohli být Židé na Ukrajině, ve východním Polsku a na Litvě

¹³ Miroslav HROCH, *V národním zájmu. Požadavky a cíle národních hnutí v druhé polovině 19. století*, Praha 1999, s. 12 an.

¹⁴ Hannah ARENDTOVÁ, *Původ totalitarismu*, Praha 1996, s. 79.

vnímání jako nositelé rusifikace, v rakouském mocnářství jako nositelé germanizace či maďarizace.

I když tento nástin historického pozadí je patrně nezbytný, protože téma souvisí s dobovými mentalitami, proměnami kolektivního vědomí a identity, v tomto článku nejde o historickou manifestaci Židů, která bude dokládána literaturou, ale spíše o reprezentaci Židů ve fikčním světě literárních děl daného období. Jestliže většina odborné literatury věnovaná tomuto tématu (včetně zmíněných monografií od Oskara Donatha a Alexeje Mikuláška) zůstávala u „obrazů Židů“ v oblasti pouhé registrace, případně vágní a nereflektované literární tematologie, půjde zde ve větší míře o zkoumání vypravěčských strategií, rozvržení a charakteristiku postav, střídání narativní perspektivy, stylové konfigurace, metaforiku (např. animalizace, srovnání se zvířecím světem), tedy o specifické literární postupy. Přitom se budu snažit demonstrovat, jak se tyto literární postupy využívají ke konstruování schémat, rituálů a ideologických emblémů. Je zřejmé, že literární díla ve smyslu estetických objektů (podle Mukařovského) netvoří uzavřené jednotky, ale že se jejich konkretizace (podle Vodičky) proměňují v kontextu nových kulturních paradigmat, kdy mohou být jinak a nově vnímány i negativní stereotypy. Řečeno slovy soudobé teorie kulturní paměti: to, co bylo z oficiálního kánonu, *archivu* vykazováno do zapomnění, může se dnes jevit jako aktuální prostor kulturní paměti.

Příkladem pro svébytný literárněvědný přístup může být tematizace zmíněných protizidovských výtržností z konce roku 1897 v Dykově románu *Prosinec* (1906). Jak je známo, dvacetiletý Viktor Dyk byl osobním účastníkem těchto bouří, vstupoval do nich jako sympatizant sociální demokracie a Masarykových myšlenek, tedy jako protivník národnostního šovinismu. Tyto události však zformovaly jeho odpor vůči sociálním demokratům i realistům a příklon k českému nacionalismu.¹⁵ Přesto nejsou v jeho románu události představeny jednostranně. Podobně jako dobové zprávy i pozdější historické rekonstrukce¹⁶ líčí fikční svět Dykova *Prosince* průvod buršáckých studentů Prahou, zmlácení německého studenta, který napadl českého medika, zdemolování Aerenthalova paláce, zásah vojska na Václavském náměstí, vyloukání německých a židovských obchodů, útok na staroměstskou restauraci a kavárnu U Prince, jejíž zařízení bylo vyházeno na dlažbu a spáleno, vykrádání židovských krámů na pražských předměstích. Hlavními postavami románu je několik českých studentů. Dva z nich sledují drancování židovského krámu s kořalkou. Městská spodina se přitom opíjí, zapaluje ohně a provokuje židovského majitele.

„Stará štěnice cucala dlouho naši krev. Ať ji vrátí! Abraham ji cucal, Izák ji cucal. Všichni *vyvolení* ji cucali. Posvítím si na starou, přecpanou štěnici. [...] Chceš aby zapálil ti boudu, starý zloději?’

Vzteky židův vybuchl. ‚Všechno si zapalte! Všechno si vemte!’¹⁷

¹⁵ Srov. Jaroslav MED, *Viktor Dyk*, Praha 1988, s. 21 an.; Robert KVAČEK, *Doba zrání*, in: Josef Tomeš (ed.), *Básník a politik. Sborník z konference k sedmdesátému výročí úmrtí Viktora Dyka*, Praha 2004, s. 30–37, zde s. 30–38.

¹⁶ Helena KREJČOVÁ, *Pražský prosincový pogrom roku 1897*, in: Jiří Pešek – Václav Ledvinka (edd.), *Ponížení a odstrčení. Města versus katastrofy*, Praha 1998, s. 73–78.

¹⁷ Viktor DYK, *Prosinec*, ed. A. Grund, Praha 1940, s. 308.

Po chvíli se oba studenti setkávají s postiženým Židem znovu. Proklíná násilníky v němčině, ale když je spatří, umlkne.

„Umlkl opatrně. Ale oči zbabělcovy dovedly se méně ovládnout nežli jeho ústa. Změřil je pohledem utajené nenávisti. A jeho pěsti byly stále zařaty. [...]

„Viděl jsi?“ tázal se Hackenschmid, když přešli. „Nenávistný chlapík!“

Kopulent pokynul.

Poté mružel chladně: „Eh, což; neobtěžujme se sentimentalitami. Neměli nikdy citu pro nás – proč měli bychom jej mít pro ně?“¹⁸

Tato scéna sama o sobě vytržena z románu by byla vhodným příkladem autorova anti-semitského postoje. Přirovnávání Židů k hmyzu, stejně jako k prasatům, patřilo k pokleslým stereotypům už od středověku (nečistota, nebezpečí nákazy, zápach, příznaky zvířecosti a ďábelskosti; představa o spojení Židů s ďáblem se objevila už ve 14. století). Postižený Žid se chová zbaběle, s násilníky mluví česky, ale o samotě přejde k němčině. Je na něm vidět nenávist, implicitně se dá očekávat, že se bude chtít pomstít. Studenti se drancování neúčastní, ale ani nezasáhnou ve prospěch nevinného Žida. Kopulent dokonce odmítá soucit s ním, argumentuje podobně jako dobová nacionální žurnalistika nebo jako Neruda v pamfletu *Pro strach židovský*: Židům jde jenom o zisk, odmítají splynout s českým národem a jsou mu cizí. Například Jan Jiskra v brožuře *Pražské bouře 1897* napsal o posledním dni protizidovských výtržností: „Z rána ještě lid odvázně na různých místech, zejména na Vinohradech, drancoval židovské krámy, ačkoli všude již tábořily vojenské hlídky...“¹⁹ Aby drancování zdůvodnil, píše o provokacích „židovsko-německých buršáků“, na něž lid, popuzen odvoláním Badeniho jazykových nařízení, reagoval se spravedlivým hněvem. Posun hodnocení ve srovnání s Dykovým románem je zřejmý.

Přitom ovšem fikční svět Dykova románu je vícestrannější. Vedle perspektivy Hackenschmida a Kopulenta v citované scéně přináší perspektivu Kopulentovy přítelkyně Julie Vintrové, která sleduje výtržnosti jinýma očima:

„Hlouček výrostků, drzých a odhodlaných, napadl židovský krám v těsné blízkosti slečny Vintrový. Mohla sledovati výjev, který ji dovedl pobouřiti.

[...] Zástup rozbil okno u výkladu i dveří, vnikl do vnitřku obchodu a tam počal drancovati. Obchodník chtěl se hájiti, ale vida přesilu, couvl raději. Tiše, bez hluku počal dav, zatím posílený zvenčí, drancovati krám. Jedni brali uvnitř balíky s látkami a zbožím a podávali je svým nejbližším sousedům. Z ruky do ruky kolovala kořist. Všecko se dalo v největší rychlosti a v nejuplnějším pořádku.

[...] Vše mělo ráz ne zcela nevinného gaminství. Nezvyklá živost v pohybech charakterizovala zástup. Jeho ostražitost, vynucená možným nebezpečím, se stupňovala. [...] Bylo to ohyzdné...“²⁰

¹⁸ V. DYK, *Prosinec*, s. 311–312.

¹⁹ Jan JISKRA, *Pražské bouře 1897*, in: Hedvika Nenadálová (ed.), *Český antisemitismus 19. století*, Ždár nad Sázavou 2010, s. 257.

²⁰ V. DYK, *Prosinec*, s. 290–294.

Antisemitské stereotypy z předchozího úryvku zde nenajdeme. Židovský obchodník není zbabělý, jenom ustupuje přesile. Drancující dav připomíná spíš bandu profesionálních zlodějů, kteří využívají příhodné chvíle k loupení. Julie je tím pobouřena. Odmítá si připnout národní trikoloru. Kopulent v následujícím rozhovoru s ní omlouvá výtržnosti argumentem, že „je válka“ a že výbuch nenávisti vůči Němcům a Židům je způsoben dlouholetým zotročením a ponižováním českého národa. Julie s touto argumentací nesusouhlasí a s Kopulentem se rozchází. Fikční svět románu *Prosinec* má tak evidentně mnohem širší záběr než jsou figury dobové antisemitské rétoriky.

Reprezentace postav Židů v české literatuře daného období nebyla založena jenom na negativních stereotypech. Z hlediska literární typologie existovalo několik paradigmat, na které mohla literatura navazovat. Typ moudrého, ušlechtilého a tolerantního Žida, jak jej konstituoval Lessing v titulní postavě hry *Moudrý Nathan* (1779) nebo v jiné podobě Mickiewicz v postavě Jankiela (*Pan Tadeáš*, 1834), se objevuje ve dvou dramatech, Kolárově *Pražském židu* (1872) a Vrchlického *Rabínské moudrosti* (1886). Typ krásné a trpčící Židovky, známé například z postavy Rebeky ve Scottově románu *Ivanhoe* (1819), se varioval v Lee v Máchových *Cikánech* (dokončeno 1835, posmrtně 1857) a v postavě Malky v druhém dílu Jiráskovy trilogie *Mezi proudy* (1891). Za mužský protějšek těchto trpčících ženských postav můžeme považovat Srula ve stejnojmenné povídce Karla Klostermanna (původně německy 1891, posmrtně v Šumavských povídkách, 1925) nebo titulního hrdinu povídky „Ismael Lóvit“ od Gabriely Preissovové (*Porosené pavučiny*, 1902). Jistým překódováním typu exotického Žida je postava noblesního boháče Franka v povídce Růženy Svobodové „... a denně bude hudba hrát pod vašimi okny“ (*Černí myslivci*, 1908). Byla možná psána jako záměrná polemika s negativními stereotypy židovských postav, o kterých bude řeč dále. Třetím typem reprezentace je Žid jako komická figura, odlišná od ostatních postav vzezřením, jazykem i zvyky, obvykle lakomá a prvoplánově lstivá. Prototypy těchto postav nacházíme přinejmenším od středověku (*Mastičkář*), objevují se u Gogola a Dickense, v české literatuře 19. století kupříkladu u J. N. Štěpánka (*Čech a Němec*, 1816) a J. K. Tyla (*Fidlovačka*, 1834). Svérázným pokračováním této tradice jsou některé postavy a situace židovských anekdot. Méně častý je čtvrtý typ, který představuje Žida jako bojovníka. Bývá situován do minulosti (Jiráskův Josef ve zmíněném historickém románu z doby pražského pogromu 1389; Vrchlického *Bar Kochba ze starověku*, 1897; Brodův *Reubeni* z doby jagellonské, 1925) a bývá to hrdina tragický. Výjimečné postavení v české próze přelomu 19. a 20. století měly povídky Vojtěcha Rakouse. Zobrazovaly totiž venkovskou židovskou pospolitost „zevnitř“, očima vypravěče, který v ní vyrůstal. Zde je exotika „cizího“ nahrazována důvěrnou znalostí a stírají se zásadní protiklady mezi Židy a jejich českým okolím. Pracuje-li autor s nějakými stereotypy, pak jsou to stereotypy tradiční komiky (např. energická žena a ušlápnutý muž).

Od všech těchto variant se odlišují negativní heterostereotypy Židů bezcitných lichvářů, jejichž nejnámější vzory jsou Marlowův démonický Barabáš ze hry *Maltský žid*, který je na rozdíl od naivně vychytralých komických Židů opravdovým padouchem (vznik kolem 1590), a do jisté míry Shakespearův Shylock z *Kupce benátského* (1600).²¹

²¹ Podle shakespearovských badatelů není postava Shylocka jednoznačná, v textu jsou možnosti různých čtení. Srov. např. Anat FEINBERG, *The Janus-Faced Jew. Nathan and Shylock on the Postwar German Stage*, in: Leslie Morris (ed.), *Unlikely History. The Changing German-Jewish Symbiosis*, New York 2002, s. 233–250.

V polovině 19. století se tento typ aktualizuje například v románech německých prozaiků Gustava Freytaga *Má dáti - dal* (1855) a Wilhelma Raabeho *Hladový pastor* (1864). V obou případech se postavy představují až schematicky do vyhocených kontrastů: proradný, ziskuchtivý a bezcitný Žid versus počestný německý kupec resp. poctivý naivní německý pastor. Součástí antisemitských stereotypů je i stigmatizace jménem (Freytagův Veitel Itzig, Herbenův Icik Wolf²²).

S takovým kontrastním pólováním se setkáme i v českých románech s negativními židovskými stereotypy. Kontrast může být deklarován na ose náboženské (žid versus křesťan, zejména katolík, tradiční antijudaismus), národní (Žid, zejména poněmčelý Žid versus Čech, cizost a národní oportunismus), sociální (Žid versus pracující člověk, vykořisťování) a zvláště morální (Žid versus mravný člověk, chování odporující etickým zásadám). Ve většině románů, o nichž bude řeč, se uplatňuje více uvedených schematických kontrastů. Je to sedm děl, která uvádím chronologicky podle data vydání: *Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil* (1889) od Václava Kosmáka, *Pohádka máje* (časopisecky 1892, knižně přepracováno 1897) Viléma Mrštíků, *V temných vírech* (1900) Antala Staška, *Rok na vsi* (1903–1904) Aloise a Viléma Mrštíků, pátý díl cyklu *Naši s názvem „Adamova svatba“* (1907–1908) Josefa Holečka, *Jan Cimbura* (1908) Jindřicha Šimona Baara a román *Člověk* (1919–1920) od Boženy Benešové. Tento výběr zahrnuje autory různé názorové a estetické orientace a nečiní si samozřejmě nárok na úplnost. V některých z nich jsou židovské heterostereotypy dílčím motivem (*Pohádka máje*), jinde motivem podstatným („Adamova svatba“). Protože téma dosud nebylo zpracováno, půjde zatím spíše o katalogizaci příznačných motivů a postupů, v nichž a jimiž se negativní stereotypy Židů v literatuře modelují.

Prvním z nich je fyzické vzezření Židů, negativně odlišné od ostatních postav. Jde o vizuální stereotypy barvy vlasů, tvaru obličeje, zvláště nosu a rtů, trupu, shrbené chůze, krátkých a plochých nohou, obecně u mužských postav nedostatku mužnosti. Tak v *Roku na vsi* má Kohn z Borové obličej s promáčknutým, jako děrou prolezlým nosem. Jiný Žid Maxl Katz je popsán takto:

„Na kratičkých nohách viselo veliké břicho, tvoříc s širokou hrudí jeden beztvary špalek. Na krátkém býčím krku seděla hranatá hlava s tváří neholenou, vlasy štětinatými a vousy jak beraní černá vlna.“²³

Holečkův Lepoldka se vyznačuje řídkými zuby a falešně přívětivou tváří (zde je fyziognomie doplněna pohledem do nitra). Nepřívětivě vypadá už jako chlapec:

„Měl velikou hlavu na dlouhém a tenkém krku; tvář smědou a pihami hustě skropenou; nosík se křivil skobičkou, dolní pysk se odvaloval; vlasy byly černé, hrubé a husté, přehusté, ruce dlouhé a veliké.

„Takové ruce, šlo po vsi, až dorostou, nebudou uštipovat, ale lopatami nabírat.“²⁴

²² Podle Herbena se životní prototyp epizodní postavy druhého svazku jeho románu *Do třetího i čtvrtého pokolení* (1892, přepracováno 1908 a 1921) jmenoval Wolf Fleischer, říkalo se mu Bulf. Jan HERBEN, *Záhada*, Kalendář česko-židovský 53, 1929/1930, s. 22 an.

²³ Alois a Vilém MRŠTÍKOVÉ, *Rok na vsi II*, ed. V. Válek, Brno 2011, s. 327.

²⁴ Josef HOLEČEK, *Naši V. Adamova svatba I*, Praha 1930, s. 232.

Negativní charakteristika platí i pro ženské postavy:

„... v krámku otáčely se i dvě ženské, jedna starší a ošklivá. Pod podivným nosem černalo se jí chmýří jako chlapu, a za chůze kolíbala se jako kachna.“²⁵

Fyzická nedostatečnost je často spojena se špinou židovských obydlí („tmavá díra židova brlohu s parou“).²⁶ Brloh nás přivádí k dalšímu negativnímu příznaku, srovnávání se zvířaty. Často se, jak ještě uvidíme, objevuje had (biblický obraz dábla), liška (lživost), dravec (agrese). V *Roku na vsi* se Žid se „soví hlavou“ objevuje v jedné řadě se psem a kočkou:

„Před domy vyhřívají se psi, u starostů macek se čistil, prackou si přičesáváje bílou hlavu, ba i ten žid vystrčil soví hlavu, vyjasnil k bradě stáhnuté svoje rysy, a přišou-ruje oči pod rozlezlým obočím, hleděl kamsi do oblak.“²⁷

Silbermann z románu *Člověk* (jenž je o desetiletí a více pozdější než ostatní díla) patří ke druhé generaci, dětem židovských páriů, kteří zbohatli. Je jemnější a rafinovanější, chlubit se tím, že vypadá jako Ibsen, ovšem ryšavé/rudé vlasy, případně vousy náleží rovněž k tradičním stereotypům obrazu Žida (s narážkou na apokalyptickou „šelmu ryšavou“).²⁸ Jiným typem židovských parvenu jsou postavy ze Staškova románu *V temných vírech*. Mají okázale nákladné oblečení a prsteny.

Druhým výrazným negativním stereotypem je řeč Židů. Ačkoliv jsou jinak výřeční, často komolí češtinu, preferují němčinu nebo jidiš, maušlují.

„Co jsem šek – to jsem šek –“²⁹

„Žid zasyčel cosi po židovsku jako had.“

„Was ist?“, Schlechte G'schäfte.“³⁰

„Matka Sára přinesla lampu, syn jí pověděl něco o Lasici a něco přidal cizím jazykem.“³¹

„Ke slovu se přihlásil Kranich. [...] ale maušloval, když mluvil v rozčilení neb v strojené afektaci. Byl v tom podoben semitským divadelním hercům...“³²

Jak dosvědčují například deníky Victora Klemperera, maušlování se v nacistické éře stalo jedním z antisemitských hesel. Z ostatních postav opět vybočuje kultivovaný, ale vnitřně prázdný Silbermann se svým sice jazykově správným, leč okázalým a dutým krasořečněním.

²⁵ Jindřich Šimon BAAR, *Jan Cimburá*, Praha 1985, s. 329.

²⁶ A. a V. MRŠTÍKOVÉ, *Rok na vsi I*, ed. V. Válek, Brno 2011, s. 313.

²⁷ A. a V. MRŠTÍKOVÉ, *Rok na vsi II*, s. 82. „Soví výraz“ má židovský krčmář také v Sumínově povídce *Bílý dábel* (Jiří SUMÍN, *Kroky osudu*, Praha 1912, s. 55).

²⁸ Srov. postavu zločince Fagina v Dickensově románu *Oliver Twist* (1838) nebo židovského plutokrata, bankéře Türkheimera v románu Heinricha Manna *V zemi hojnosti* (1900). Tato postava je karikaturou Bismarckova důvěníka Gersona Bleichrödera.

²⁹ A. a V. MRŠTÍKOVÉ, *Rok na vsi I*, s. 177.

³⁰ Václav KOSMÁK, *Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil*, Telč 1889, s. 351.

³¹ J. HOLEČEK, *Naši*, s. 290.

³² Antal STAŠEK, *V temných vírech*, Praha 1974, s. 484.

„Promiňte,‘ promluvil Silbermann velmi sebevědomě, ‚promiňte, stál-li jste snad trochu déle před mým obydlím, které bude ode dneška také obydlím vaším. Musím se vám hned první večer přiznati k slabosti poněkud podivnůstkářské, která zavinila i dnes, že jsem nespěchal otevřítí vám okamžitě. Miluji totiž nade vše chvíle, kterými se den vlévá do noci, soumraky, abych se vyjádřil prostěji. Vzbuzují ve mně mnoho myšlenek, mnoho představ a já se jim bezmocně oddávám. Je to záplava hluboké meditace, bývám v ní doslova potopen a ne dost přístupten zvukům zevnějším.“³³

Silbermannova afektovanost dokumentuje jiný stereotyp, nedostatek tvořivosti Židů, kteří údajně nevytvářejí původní hodnoty, jen dovedně napodobují (jak to formulovali např. Richard Wagner a Jan Neruda). Tato imitace je součástí příznačné židovské mimičky, již je třeba odhalit.

„Silbermannův vkus nebyl ani dost málo osobní, zato vždy podřízen vzorům nejlepšímu a poslední londýnská móda projevovala se nejen jeho kapesníky, ale do jakési míry i jeho slovníkem [...]“³⁴

Tradičním typem venkovské prózy je Žid hauzírník jako komická figura. Můžeme jej považovat za třetí druh stereotypu. Setkáme se s ním mimo jiné u Herbena, Klostermanna, Holečka (strýc Samek z Pištína), v postavě starého „Ahasvera“ v *Roku na vsi*. Právě v jedné scéně *Roku na vsi* se komičnost obrací v necitelný výsměch:

„Hlásný bubnoval. Lidé vybíhali [...]“

Žid ztratil kůžky od kůzlat a prosí, kdo je našel, aby je hned přinesl k panu starostovi.

Žid sám stál před radnicí a pysky tak se mu třásly – jak bědoval nad svými kůžkami. Měl pytel děravý, založený jen šátkem. Vylezly mu a ztratil je.

Ubohý žid!

Lidé se smíchem vraceli se k teplé večeři.“³⁵

Zde je patrné, že i ti Židé, jako je starý „Ahasver“, které většinová společnost nevnímá jako škůdce, jsou považováni za cizí a de facto diskriminováni, nejsou „naši“.³⁶

„Dveře pokojové se rozletěly.

‚Chytlol!‘ zahučel voják v rozhalené košili. ‚U Silbermanna hoří! [...]‘

[...]

Děti a stařeny otvíraly okna, děti a stařeny vybíhaly na prahy.

³³ Božena BENEŠOVÁ, *Člověk*, ed. Jiří Honzík, Praha 1957, s. 106.

³⁴ *Tamtéž*, s. 355.

³⁵ A. a V. MRŠTÍKOVÉ, *Rok na vsi II*, s. 56.

³⁶ Polemicky vůči tomuto stereotypu vyznívají některé prózy uveřejněné v českožidovském tisku, např. R. J. Kronbauera nebo Vojtěcha Rakouse. Zde je hauzírník líčen jako ubožák v cizím prostředí, který houževnatě pracuje, aby zabezpečil svou rodinu. Srov. Blanka SOUKUPOVÁ, *Čeští Židé. Deziluze jako impuls k vyprofilování sebevědomého českého židovství*, in: *Táž – Peter Salner* (edd.), *Modernizace, identita, stereotyp, konflikt. Společnost po hilsneriádě*, Bratislava 2004, s. 48.

„Chvála Bohu, je to jenom ta židovská rachotina!“ slyšel Cyril jaksi z dvaceti úst současně. „Děcka, leťte honem na pole, ať se nikdo zbytečně nepoleká.“³⁷

Dostáváme se ke čtvrtému druhu negativního heterostereotypu v reprezentaci židovských postav. Součástí charakteristiky takřka všech Židů v uvedených prózách je lstivost, úskočnost a mravní pokleslost. Projevují se přetvářkou, servilností a lichocením, které ovšem vypravěč odhaluje. Činí tak autorskou charakteristikou, hodnotícím komentářem, konfrontací falešné a pravé tváře židovských postav.

„Před samou sněmovnou vrazil do žida Šterna.

„Ah, pan poslanec!“ zvolal žid s chytráckým úsměvem. „Jaké to štěstí, že jsem se s vámi sešel!“³⁸

„To mu pěkně líčit uměl Mundrmílek Lepoldka. Aby se Špírek spíše cítil vyvýšena, Lepoldka se vedle něho scvrkal. O sobě nic nemluvil, jenom o Špírkovi, a Špírek v jeho lichotných řečech jako v másle se koupal.“³⁹

„Má úcta, pantáto, má úcta, panímámo, pojdte dál, můj krám si prohlédněte, za trošičku zboží koupit nemusíte, zadarmo vám kalíšek likéru pro zahřátí naliju, zadarmo kornoutek cukroví pro dětičky přidám. ‘Marné lákání, marné sliby. [...]’

Ale nezdár neodstrašuje pana Salomona. „Mlčte a mějte strpení,‘ napomíná svoje pomocnice, ‘jen až přijdou páni partafýři, poleze k nám ta pakáž selská, hloupá a my je ožralé a oškubané dohola budeme vyhazovat.“⁴⁰

Tyto postupy jsou prvoplánové, jako je konvenční stereotyp prohnání Žida. Připomínají postupy triviální literatury. Zajímavější je kontrast a konflikt tam, kde se střetává naivita vesničanů, kteří nejsou zvyklí na finanční transakce, a chytrých Židů, po generace přivyklých tržním a finančním operacím. Konflikt různých mentalit je totiž zpravidla líčen jako konflikt vyšší a nižší morálky. Starší stav se popisuje jako idyla, jež se mění příchodem Židů, kteří rozsévají mravní zkázu a ohrožují hodnotovou stabilitu vesnického společenství. Obraz Židů tak navazuje na v kultuře po staletí zakódovaný obraz nepřítele, který přichází nezávan, aby ničil a loupil.

„Ten tam byl milý klid letních večerů. Do tiché noci hřmotí italský, veselý zpěv, německé klení, české hádky [...]. Stojí za pultem při výplatě Salomon, uklání se a usmívá – ‚Tolik krásných peněz bere pán a nic nedá utržit? Mám tuze krásný zbytek na kabát, anebo ať udělá radost paničce a koupí jí tenhle krásný šátek,‘ umí mluvit úlisně a vlídně, a jakmile si sedlák látku prohlíží početně, je ztracen. Neví ani jak, a kalíšek punčoviny stojí před ním, neví ani jak, už má látku zabalenu a v kapse, už sedí mezi partafýry, už i z karet list bere a hraje.“⁴¹

³⁷ B. BENEŠOVÁ, *Člověk*, s. 514–515.

³⁸ V. KOSMÁK, *Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil*, s. 229.

³⁹ J. HOLEČEK, *Naši V. Adamova svatba II*, s. 28.

⁴⁰ J. Š. BAAR, *Jan Cimbura*, s. 329–331.

⁴¹ *Tamtéž*, s. 331.

„Bývaly časy, kdy Habrůvka byla jako jednou dobrou a ctnostnou rodinou. [...] Židovský a polopanský vkus, zahnízdniv se dříve v městech, přešel jako mor i na lid venkovský. [...] Městská rozmařilost, militarismus, nevěstky, továrny, sešlost morálky, tupá indolence i k otroctví [...]. Krevní choroby nosí do Habrůvky vojáci, nemanželské děti ze židovských služeb děvčata, nestrávené a až k pláči zpitomělé ideje nosí z Brna dělníci a tak zvaná židovská morálka všemu tomu dodává teprv křenu. Jásá Izrael. Vždyť v mravním úpadku lidu odjakživa spočívala i vítězná síla jeho rasy.“⁴²

V tomto naposledy citovaném komentáři vypravěče *Roku na vsi* se prvoplánový stereotyp proměňuje v hlásání rasového antisemitismu. Habrůvský farář, lidumil, který pomáhá vesničanům a zastává se jich na zámku, věří rituální vraždě a konstatuje úpadek mravů v politice jako důsledek působení Židů.

„Víte-li pak, pane fořt, že v Holešově se přihodila zas nová rituelní vražda?‘
 ‚Taky jsem četl. Stálo to ve Weltblattu.‘
 ‚Dva židi jsou už v soudním vyšetřování a mluvte si, co chcete – já tomu věřím,‘
 řekl pan farář špicí své hole do měkkého chodníku. ‚Talmud je talmud, a tuhle na říšské radě dobře jim to tam jeden z talmudu vysypal [...]‘
 ‚V pravdě, je tomu tak.‘“⁴³

Jakkoli tento postoj nesdílí jiný představitel místní inteligence, řídící učitel, vyslovuje jej postava jinak pozitivně hodnocená a je tedy značně autoritativní. Zaznívá z něho klerikální antisemitismus, jak jej v českých zemích šířil populární spisek profesora pražské teologické fakulty Augusta Rohlinga *Der Talmudjude* (1871, v češtině přeloženo jako „Židé podle Talmudu“). Rohling uvádí, že Židé mohou podle údajných příkázání Talmudu s „neobřezanci“ zacházet jako s podlidmi, nejen je okrádat, podvádět je, falešně jim přísahat, ale je i rituálně zabíjet. Židé zosnovali liberální i socialistické hnutí a mezinárodní židovské spiknutí má zničit křesťanský svět. I když byly tyto falzifikace vyvráceny, měly od sedmdesátých let 19. století velký ohlas.

Představa židovského spiknutí, jež vznikla ve středověku v souvislosti s mýtem rituální vraždy, se na konci 19. století objevovala obvykle jen v kolportážní literatuře (např. Eduard Rüffer, *Spiknutí židů v Praze*, 1873). Kupodivu jej však najdeme i v románu *V temných vírech* Antala Staška, autora běžně považovaného za levicově a demokraticky orientovaného (navíc Staškova žena pocházela jak známo z židovské rodiny). Vypravěč uvádí na scénu spolek židovských podnikatelů *Alliance israélite*, který chce ovládnout svět obchodu, tisku, politiky. Židé nabízejí pomoc a peníze velkým průmyslníkům, doplní-li svůj program o boj proti antisemitismu. V první řadě jde o likvidaci sociálních demokratů a anarchistů, kteří mají být odsouzeni do vězení nebo poslání do blázince.

„Sdružení, jež mne sem vyslalo, slibuje vašim šlechtným snahám vydatnou pomoc, když do svého programu postavíte nejen boj proti socialismu a anarchismu, ale když vypovíte válku všelikému antisemitismu.

⁴² A. a V. MRŠTÍKOVÉ, *Rok na vsi I*, s. 482–483.

⁴³ *Tamtéž*, s. 466.

Myslím, že to nebude nesnadné... Víte, pánové, v jakých poměrech jsme k trůnům a k oltářům. Je vám známo, že trůny a oltáře jsou naše... to jest... pardon ne správně jsem se vyjádřil... že trůny a oltáře jsou našimi přáteli a příznivci... [...] Máme stejné cíle, máme stejné nepřátele... Nuže, spojme se i stejným programem, stejnou taktikou [...]. Jen pod tou podmínkou slibuji vám jménem evropského židovstva pomocnou ruku a především peníze...“⁴⁴

Tato scéna ze Staškova románu není jen součástí levicové protižidovské rétoriky (jak ji známe už z Proudhona, Bakunina a raného Marxe), kdy jsou pranýřováni židovský kapitál a Židé jako nositelé čachrářské peněžní morálky. Jak uvádí Oskar Donath, zmíněný spolek *Alliance Israélite Universelle* skutečně existoval, ale měl zcela jinou funkci, nepolitickou a nenáboženskou. Zakládal školy a pomáhal postiženým Židům například v Haliči a v Rumunsku. Přesto se právě *Alliance Israélite* často objevovala jako argument antisemitské propagandy, mimo jiné u Jana Klecandy, Karla Adámka, paradoxně u Augusta Rohlinga, který vinil Židy i z toho, že stojí za Socialistickou internacionálou. (Připomíná to pozdější nacistické konstrukce „židobolševiků spojených s plutokraty“.) Představa spiknutí patří k základním a starým protižidovským stereotypům. Manipuluje s fakty, využívá nevědomosti nebo nedostatečné informovanosti čtenářů či posluchačů. Nabízí zjednodušený a přehledný obraz reality, konstruuje démonického, mocného a úskočného nepřítele. Zároveň legitimizuje antisemitské útoky jako oprávněnou obranu. Rozšíření těchto fantasmagorií zřejmě také způsobila (zdánlivá) tajemnost židovské věrouky. Průměrný křesťan konce 19. století nevěděl téměř nic o židovských rituálech a Talmudu. Šlo vlastně o negativ romantické tajemnosti židovských postav (Mácha).

Repertoár stereotypů musí být ještě doplněn o židovskou prostopášnost a erotickou zkaženost. I když rovněž nejsou věčně doloženy (např. podle historických pramenů se prostituce mezi židovskými obyvateli vyskytovala mnohem vzácněji než v jiných komunitách a rovněž počet nemanželských dětí byl výrazně nižší), barvitě obrazy chlápěného Žida (které najdeme i v Bezručových *Slezských písních*), případně mravně zkažené Židovky se objevují velmi často. Souvisejí s pozdně středověkým křesťanským obrazem Žida (orientálce) jako ďábla či ďáblova spojence.⁴⁵ Židovská smyslnost, která hrála roli i v mýtu rituální vraždy, se v 19. a 20. století běžně stavěla do protikladu k panenské čistotě a nezkaženosti českých venkovských dívek a chlapců.

„Neživěji bavily se dvě židovky v bílých šatech jako sníh, s rudě tmavou růží v hrubých, až do modra přecházejících černých účeskách. V Helence vzbouřil se všecken mravní stud, když je tak viděla ve tvářích červené, na prsou nahé, jak těma očima svítí, rameny kroutit a bílé svoje zuby ukazují přes obrubu bělostného vějíře.“⁴⁶

„... spatřil opravdu člověka, v upjatém kabátě a v širokém klobouku, jenž se liščími kroky blížil ke kříži. [...] Cyrila až zarazila jeho samčí a nestoudná tvář, tím odpornejší při krůčcích svědčících o největší opatrnosti.

⁴⁴ A. STAŠEK, *V temných věrech*, s. 484–485.

⁴⁵ Česká, slovenská, polská i německá lidová rčení a přísloví často používají synonymně výrazy Žid a čert. Srov. Marta TONCROVÁ – Lucie UHLÍKOVÁ, *Svět je svůj, cizí je cizí. Lidová rčení, pořekadla a přísloví ve světle etnických stereotypů*, Český lid 87, 2000, č. 2, s. 97–106, zde s. 99.

⁴⁶ Vilém MRŠTÍK, *Pohádka máje*, Praha 1996, s. 16.

„Čekáš už na čokoládu?“ zašeptal u samého plotu. [...] nevysoká bosá dívka vyšla tanečním krokem na louku. Krátká sukně se lehounce rozvála poskoky téměř dětskými [...].

„Až půjdeš ke mně sloužit, každý den ti koupím bonbony,“ šeptal Silbermann. „Ve Vídni užiješ cukrovího víc než tady suchýho chleba.“⁴⁷

Poslední úryvek se opět pohybuje na hranici schémat triviální literatury nebo spíš už za ní. Silbermann, navenek příslušník elity a mecenáš umělců, ve skutečnosti cynický, nemravný a zkažený člověk, je v románu *Člověk* protihráčem mravně založeného českého umělce Cyrila Trojuše. Líčení Silbermanna ještě překonává schematické stereotypy u Freytaga nebo Raabeho. Právem upozornil na tuto postavu F. X. Šalda, který jinak považoval dílo Boženy Benešové za jeden z vrcholů české prózy: „Ten žid Silbermann jako by utekl z takového kolportážního románu: chlipník, který pracuje jen v čtrnáctiletých, a přitom mistr masky a přestrojení, jednou usmolený obchodníček ze slovácké vsi, podruhé vídeňský diletant umělecký a velmož společenský.“⁴⁸ Připomeňme, že román *Člověk* byl přesto vysoce oceněn dobovou kritikou a obdržel československou státní cenu. Šaldův hlas upozorňující na stereotypnost Silbermannovy postavy byl ojedinělý, navázal na něj až Pynsent ve zmíněných studiích v devadesátých letech 20. století.

Romány Kosmáka, Mrštíků, Holečka, Baara a Benešové zobrazují přímé konflikty mezi většinovým společenstvím Čechů (Moravanů) a proradnými Židy. Vždy jsou to Židé, kteří jsou vetřelci a útočníky, snaží se neetickými způsoby zmocnit majetku, půdy, svěst nevinná děvčata. Proti nim stojí vesměs příslušníci střední a nižší střední třídy, sedláci, chalupníci, řemeslníci, živnostníci a chudší inteligence. Tedy ti, kdo v politickém spektru doby tvořili potenciál občanů, na něž se obracela antisemitská rétorika. Zápětka někdy kulminuje zbohatnutím Židů, jindy jejich bojkotem a dobrovolným nebo nuceným odchodem ze společenství a místa, v nichž se dosud pohybovali. V Kosmákově a Baarově románu, v kterých je nejvíce zřetelné národné didaktické poslání, je eliminací Židů dosaženo původního idylického stavu „panenské osady“:

„Ale člověče, kam jste dal rozum? Vždyť je to žid?“

„A není žid člověkem?“ bránil se Chlubil.

„Je, ale jakým!“ ozval se teď mlynář prudce. „Žid v osadě a štika v rybníce, to je jedno.“

„[...] Vždyť to bylo naší chloubou, že máme farnost bez židů, a teď bychom si jich nasadili sami? To přece nesmí býti!“⁴⁹

„To jsem rád, zase je osada naše panenskou.“

„Jak to myslíte?“

„Je osadou, na které není žida.“⁵⁰

⁴⁷ B. BENEŠOVÁ, *Člověk*, s. 147–148.

⁴⁸ F. X. ŠALDA, *Božena Benešová*, Šaldův zápisník 8, 1935–1936 (reprint 1994), s. 267–280, zde s. 278.

⁴⁹ V. KOSMÁK, *Jak Martin Chlubil bloudil a na pravou cestu opět se vrátil*, s. 341–342.

⁵⁰ J. Š. BAAR, *Jan Cimbura*, s. 337. Filmová adaptace režiséra Františka Čápa z roku 1941 antisemitismus v líčení židovského krčmáře zvýrazňuje. Vsouvá také nově do příběhu scénu, v níž rozlícený dav vesnických žen zdemoluje a zapálí krčmu.

Periferní postavení židovských postav, které jsme dokumentovali na uvedených stereotypch, je už od počátku vyčleňovalo z homogenního národního kolektivu. Hierarchické rozdíly mezi nositeli tradice (starousedlíky) a nově příchozími a konflikt mezi nimi tak vedou k přímé či nepřímé eliminaci těch druhých, což zároveň stvrzuje identitu a etnickou čistotu původního společenství.

Všechny zmíněné stereotypy jistým způsobem navazují na starší tradici. Zároveň však také předznamenávají nový, rasový typ antisemitismu, který vyvrcholil v nacistické ideologii.